

NÅR SKADEN SKAL GJØRES GOD IGJEN

AV ANNICK PRIEUR

Erstatning til offeret er en vanlig reaksjon i alternative rettssystemer. Det er en reaksjon som er rettet mot å skape fred framfor å straffe, som ikke tar konflikten fra offeret, og som i en annen forstand enn vanlig straff er forståelig for alle parter. Muligheten for å bruke erstatning som reaksjon finnes også i det tradisjonelle rettssystemet, men brukes der svært lite. Erstatning til offeret kan av norsk rett idømmes enten som namsdom eller som vilkårsdom. Grovt sagt vil en namsdom si at erstatningskravet idømmes med en trussel om tvangsutpantning dersom det ikke betales. Ved en vilkårsdom stilles erstatningskravet som betingelse for betinget fengselsstraff, straffen kan gjøres ubetinget dersom kravet ikke betales.

Bakgrunnen for denne artikkelen er en undersøkelse¹⁾ utført i 1981–82 av vilkårsdommer, for å finne ut hvor ofte de ble ilagt, i hvilke type saker og med hvilke resultater. Undersøkelsen omfattet alle slike dommer ved Oslo Politikammer i 1977 og ved Asker & Bærum Politikammer i 1977 og 1978 – til sammen 178 dommer. Jeg måtte gå såpass langt tilbake i tid for å sikre at prøvetida skulle være utløpt.

Undersøkelsen viste at erstatningsordningen kan fungere ganske godt, i hvert fall sett fra offerets side. Imidlertid anvendes det ikke bare lite, men også skjevt med hensyn på lovbruddstyper, slik at ressurssterke ofre tilgodeses.

Av de 83 dommene for bedrageri eller brudd på sjekkloven gjaldt 75 misbruk av egen eller annens bankkonto. Disse sakenes andel er noe mindre på landsbasis.

¹⁾ Annick Prieur: »Når skaden skal gjøres god igjen... Hvilke sjanser har ofre for lovbrudd til å få erstatning for skaden?«. Mellomfagsoppgave, Inst. f. kriminologi og strafferett, Univ. i Oslo. 1982.

Hvilke saker?

De 178 dommene fordelte seg slik på ulike lovbrudd:

Bedrageri	83	}	43,4 %
Brudd på sjekkloven	5		
Underslag	30		16,9 %
Forbr. mot lov om merverdi-/ investeringsavgift	8	}	5,1 %
Brudd på prisreguleringslov	1		
Simpelt tyveri	13	}	17,4 %
Grovt tyveri	8		
Bilbrukstyveri	9		
Heleri	1		
Forbr. mot liv, legeme, helbred	13	}	11,2 %
Ran	1		
Skadeverk	6		

For bedragerier og underslag er vilkårsdom faktisk en vanlig reaksjon, mens det for alle andre lovbrudd er en høyst uvanlig reaksjon. Følgende tabell viser hvor hyppig slik reaksjon forekommer overfor 3 lovbrudd, og sammenligner med hvor hyppig betaling til Staten ilegges for de samme lovbrudd. Tallene er fra 1980 og gjelder for hele landet. (Kriminalstatistikk 1980 tab. 66 Reaksjonens art/type hovedforbrytelse).

	Alle reak- sjoner (100 %)	Betingete reaksjoner	hvorav med erst.- vilkår	hvorav med bot	Bare bot el. forelegg
Underslag	140	62,1 %	32,9 %	6,4 %	0,0 %
Bedrageri og utroskap	406	56,7 %	26,8 %	6,7 %	4,4 %
Forbr. mot liv, legeme og helbred	782	32,5 %	6,6 %	16,4 %	30,7 %

Mens det ved bedragerier og underslag er relativt vanlig å bli ilagt erstatning til fornærmede og uvanlig å skulle betale bot eller forelegg til Staten, er det motsatte altså tilfelle ved voldslovbrudd.

Utsiling skjer ved fremming av kravene

Etter norsk lov skal en som anmelder et lovbrudd alltid spørres om han eller hun krever erstatning for tapet eller skaden. I så fall skal dette kravet fremmes av påtalemyndigheten sammen med straffesaken – dersom det ikke er til »vesentlig ulempe« for arbeidet med straffesaken. Kravet kan når som helst henlegges hvis det er til slik vagt definert ulempe. Skadelidte vil være tjent med at få kravet fremme i forbindelse med straffesaken framfor å måtte bruke arbeid og penger på et sivil søksmål.

I påtalemyndigheten ble det lave antallet erstatningsdommer begrunnet med at det hadde så liten hensikt, det lille som var å hente sto ikke i forhold til arbeidet med å fremme saken og å drive inn pengene etterpå. Nå viste undersøkelsen at det ikke var så lite å hente, og heller ikke så mye arbeid hverken med fremmingen eller inndrivningen. Imidlertid kan forestillingen om at det er slik medvirke til at det blir så få saker.

Men de få utgjør også et skjevt utvalg. Når kravet først er fremmet av påtalemyndigheten, er det sjelden at det ikke blir idømt. Påtalemyndighetens utsiling av bestemte sakstyper eller av bestemte offergrupper må skje allerede ved anmeldelsen, eller ved at andre typer saker i større grad henlegges i løpet av saksbehandlingen.

Et kjennetegn ved de utvalgte sakene er at det for det aller meste dreier seg om klare og lett dokumenterbare økonomiske tap. Bare unntaksvis er det behov for noe skjønn, og det gis svært sjelden erstatning for tort og svie.

Ressurssterke ofre

Følgende tabell viser fordelingen på ulike offergrupper:

Privatperson	22,0 %
Forsikringsselskap	5,8 %
Bank	35,1 %
Firma	15,7 %
Forretning	8,9 %
Annet privat	3,1 %
Skattemyndighet, kommune og annet offentlig	9,4 %
	100,0 %)

Det som kjennetegner de offergrupper som særlig er overrepresenterte i forhold til et alminnelig utvalg av ofre, er at de er ressurssterke. Dette gjelder spesielt banker og firmaer. Deres antagelig viktigste ressurs er at de gjerne har egne jurister. De har kjennskap til sine rettigheter, og kan presse på overfor påtalemyndigheten.

Innen påtalemyndigheten er det en del irritasjon over å bli »misbrukt i inkassøymed« av slike ressurssterke ofre. I tillegg kan bankene ofte kritiseres for uaktsomhet når det har skjedd misbruk av bankkonti. Det er også en viss irritasjon over at dette i det hele tatt er en politioppgave. Om inndrivningen i stedet ble lagt til en sivil instans, f. eks. under Skattefogden, ville fornærmede sannsynligvis være tjent med det. Og gjerningspersonen kunne være tjent med at oppgjøret da mistet noe av den straffekarakter det har i dag. Men andre hensyn kan tale mot å frata politiet en av sine siste sivile oppgaver.

En reaksjon for privilegerte lovbrøyttere?

Snarere enn at det skulle være en reaksjon for sterke ofre, kunne en tenke seg at erstatning var en reaksjon for bedrestilte lovbrøyttere, at de fikk sjansen til å gjøre opp for seg framfor å få en mer stigmatiserende reaksjon. Det er ikke tilfelle for den undersøkte gruppen, som ikke skiller seg fra de som får betinget reaksjon på noen annen måte enn ved at de er noe eldre. Men ved oppgjør som finner sted direkte mellom partene er de økonomisk bedrestilte etter all sannsynlighet sterkt favorisert. Her tenkes på oppgjør som finner sted uten at lovbruddet anmeldes, eller når anmeldelsen brukes som pressmiddel og trekkes tilbake hvis offeret får oppgjør. Dette er særlig aktuelt ved underslag, hvor offentlig påtale utelukkende kan skje når »almene hensyn« krever det. (Av 609 anmeldte underslag i 1980 ble 178 anmeldelser trukket tilbake, det er en langtg høyere andel enn for noen annen vinningsforbrytelse.)

Namsdommer og betaling av dem

De fleste erstatningsdommer er namsdommer. Kravet kan da idømmes enten sammen med straffesaken eller i egen sivil sak. Det var vanskelig å få noen oversikt over både antall og resultater av disse dommene. Ved gjennomgang av politiets arkiv høsten 1981 fant jeg kort på 276 namsdommer fra Oslo i 1977 (en del av disse er også vilkårsdommer, kravet kan idømmes på begge måter samtidig). Av kortene framgikk at 188 ikke var betalt, men ennå ikke gitt opp. De resterende 88 var enten helt oppgjort eller helt oppgitt. Det er altså bare en liten del som gjøres opp. Det skyldes nok først og fremst at kravene ofte er svært store, og gjerne kommer i tillegg til ubetinget fengsel, men også at det legges lite press på de domfelte. Ut-pantning er eneste mulige tvangsmiddel, men det er svært sjelden at det brukes. Systemet er tungrodd, og ofte er det ikke noe å hente hos lovbrøytteren. Selv om påtalemyndigheten er pålagt å besørge inndrivningen, overlates det gjerne til fornærmede selv. Påtalemyndigheten tar i hvert fall ikke initiativet til å gjøre noe.

Vilkårsdommer og betaling av dem

Når fengselsstraffen gjøres betinget på vilkår av at erstatningen betales, kan kravet bare idømmes sammen med straffesaken. Erstatningen skal betales i løpet av prøvetida (vanligvis 2 år). Påtalemyndigheten skal stå for inndrivningen, og har flere pressmidler for hånden. Offeret har her langt større sjanser til å få et oppgjør enn ved namsdommene: i 2 av 3 tilfeller ble alt betalt. Men ettersom det som oftest går svært lang tid fra gjerningstidspunktet til det betales, kan ordningen likevel ikke være noen effektiv beskyttelse av ofre mot de skadevirkninger plutselige tap kan volde.

Jo større beløpet som skal betales er, jo mindre av det blir betalt. Om domfelte har fast arbeid, øker det sjansene for betaling, mens domfeltes alder har mindre betydning. Det er store forskjeller i betaling for de ulike lovbruddene, en sammenheng som kommer tydeligere fram overfor de fornærmede: når domfelte har forbrudt seg mot privatpersoner, sin egen arbeidsplass eller mot det offentlige, betales det vesentlig oftere enn når fornærmede er en bank eller et forsikringsselskap.

Bruk av pressmidler ved vilkårsdommer

I halvparten av de sakene hvor alt hadde blitt betalt, så det ikke ut som om noe pressmiddel hadde blitt brukt. For de resterende hadde det som regel vært tilstrekkelig med purringer, eventuelt avhør og advarsler. Dette hadde ikke alltid vært nødvendig på grunn av manglende vilje til å betale. Ofte ble det nødvendig fordi domfelte ikke hadde blitt informert om hvordan betalingen skulle skje, eller om hva som kunne hende dersom det ikke ble betalt.

I en del saker ble prøvetida forlenget, i halvparten av disse igjen førte det til at alt ble betalt. Å forlenge prøvetida betyr ikke bare at betalingsfristen forlenges, det er samtidig en ganske alvorlig sanksjon, ettersom eventuelle nye straffbare forhold da normalt vil føre til en strengere reaksjon enn om prøvetida hadde vært utløpt. Det er i dag lett for påtalemyndigheten å få prøvetida forlenget, en innstilling om det møter sjelden motstand i retten. Domstolen står også ganske fritt til å fastsette prøvetidas lengde når dommen faller. I en dom ble prøvetida med en gang satt til 5 år på grunn av domfeltes dårlige økonomi.

Direkte lønnstrekk ble brukt i noen få saker. Domfelte må selv godta denne betalingsformen, men det er det ikke sikkert at hun eller han alltid forstår, og det kan legges et ganske sterkt press på den domfelte.

Alt i alt er det tydelig at de forskjellige pressmidlene har stor effekt. Det tyder på at risikoen for å måtte avsonne fengselsstraffen dersom det ikke betales, blir oppfattet som en reell trussel.

Bruk av fengsel ved vilkårsdom

Om denne trusselen oppfattes, skjer det trass i at fullbyrdelse av straffen idømmes svært sjelden. I bare 3 av 171 saker ble straffen fullbyrdet. Det skal bare skje på grunnlag av manglende betalingsvilje, ikke når betalings-evnen mangler. I 9 saker ble soning begjært av påtalemyndigheten, men avvist av retten på grunn av domfeltes manglende betalingsevne. I praksis er det vanskelig å sondre mellom evne og vilje, og regelen gir det paradoksale resultat at det blir lettere å idømme avsoning når det er små erstatningsbeløp som ikke betales. 2 av de 3 avsoningene gjaldt helt bagatellmessige beløp. For 2 av avsoningene syntes det heller ikke klart at betalings-evnen var tilstede. (Den ene var en arbeidsløs 17-åring som skyldte kr. 500,-, den andre en mann som oppga dårlig økonomi som grunn for at han ikke betalte kr. 4 250,-. Men denne siste hadde i hvert fald fått lang tid på seg.) Sakene virket nokså tilfeldig valgt ut i forhold til alle de saker som det ikke ble gjort noe med fordi betalingsevnen manglet etter påtalemyndighetens vurdering, og de saker hvor prøvetida ble forlenget i stedet for at soning ble begjært. Det er også tydelig at med hjelp av en god advokat kan domfelte spille mye på den vanskelige sondringen mellom evne og vilje, samt på manglende soningsdyktighet eller annet. 10 domfelte klarte å unndra seg politiet ved mye flyttinger – og sein saksbehandling i politiet. Påtalemyndigheten må overholde visse frister for når avsoning eller forlengelse av prøvetid kan begjæres, etter det forfaller betalingskravet.

Nylig ble rettsreglene endret slik at det nå er adgang til å idømme bare en del av straffen til avsoning ved vilkårsbrudd. Hensikten var å forhindre lengre fengselsstraffer som resultat av bagatellmessige forgåelser – som når én i denne undersøkelsens utvalg måtte sone 45 dager fordi han ikke hadde betalt kr. 500,- i erstatning for et skadeverk. De 45 dagene betinget fengsel var opprinnelig straff både for dette skadeverket og for et tyveri begått på et annet tidspunkt. Regelendringen kan således føre til mildere reaksjoner, men likevel vil det antagelig føre til en skjerpelse av domstolenes praksis, ved at det blir langt lettere å idømme avsoning når lengden på straffen kan utmåles friere.

Tvangsmidler ved de forskjellige økonomiske reaksjonene

Som nevnt er utpantning eneste mulige tvangsmiddel hvis betaling av namsdom uteblir. Ved vilkårsdom er avsoning av fengselsstraffen eneste mulige tvangsmiddel. Til sammenligning gir bøter adgang til både lønnstrekk, tvangsutpantning og avsoning av den subsidiære fengselsstraffen. Og når både bot og erstatning er idømt i samme dom, skal boten betales først (be-

grunnelsen for denne prioriteringen er faktisk at Riksrevisjonens boketter-syn nødvendiggjør rask avgangsføring av bøtene).

Det synes underlig at statens interesser skal stå så sterkt i forhold til ofrenes. Med dette uttrykkes intet ønske om flere tvangsmidler for inndriv-ing av erstatningskrav, snarere et ønske om forholdsmessighet, og om en annen prioritering mellom tvangsmidlene. Fengselsstraff burde være unød-vendig. Enten har domfelte midler som kan drives inn, eller så har dom-felte ikke det, og bør da ikke straffes for å være fattig.

Adresse: Vit. ass. Annick Prieur
Institutt for kriminologi og strafferet
Universitetet, Oslo, Karl Johans gt. 47, Oslo 1.